

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ

У статті розглянута проблема соціальної адаптації старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення. Визначено сутність соціальної адаптації даної категорії дітей. Підкреслені особливості мови, етапи її становлення в різні вікові періоди дитини. Виявлено особливості мовного компонента, спілкування і комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення, які перешкоджають соціальній адаптації.

Ключові слова: старші дошкільники, загальне недорозвинення мовлення, соціальна адаптація, мовний дефект, комунікація, мовне спілкування.

Постановка проблеми. У зв'язку зі зростанням в останні десятиліття кількості дітей із проблемами у розвитку особливої значущості набуває їх соціальна адаптація в суспільстві. Через специфіку розвитку дітей цієї категорії в соціальній психології склалася традиція комплексного їх вивчення для створення умов для успішної адаптації в суспільство. У своїй теорії культурно-історичного розвитку психіки Л.С. Виготський звернув увагу на те, що будь-який дефект, обмежуючи взаємодію дитини з навколишнім світом, заважає їй оволодіти культурою, соціальним досвідом людства. Фундаментальним стратегічним завданням у роботі з дитиною, яка має проблеми розвитку, є адаптація її до соціальних умов. Важливо виходити з потенційних біологічних і психічних можливостей кожного окремо взятого індивіда.

Нині недостатньо науково обґрунтованих програм розвитку соціальних функцій у дітей із різними вадами розвитку, заснованих на вивченні особливостей цих функцій. Зокрема, це стосується і дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Якщо проблеми мови у структурі пізнавальної діяльності сьогодні вивчені досить глибоко (І.Т. Власенко, Т.А. Власова, К.Г. Коровін, В.І. Лубовський, О.Р. Лурія, В.Г. Петрова, Г.В. Чиркіна), то стан та корекція соціально-психологічних функцій дітей із порушеннями мовлення ще мало розроблені.

Велика частина досліджень на цю тему присвячена дітям зі специфічною мовленнєвою патологією – заїканням (Л.З. Андропова, Г.Г. Воронова, Р.Є. Левіна, Ю.Б. Некрасова, В.І. Терентьева, А.В. Ястребова). Незважаючи на значний інтерес дослідників до загального недорозвинення мовлення (далі – ЗНМ), накопичені дані про стан соціально-психологічних функцій у дітей цієї категорії є фрагментарними. Особливий інтерес викликає питання про особливості та специфіку соціальної адаптації дітей із загальним недорозвиненням мовлення [1, с. 4–5].

Нове соціальне середовище пред'являє до дитини особливі вимоги, які більшою чи меншою мірою відповідають її індивідуальним особливостям і нахилам. Надходження в дошкільний навчальний заклад (далі – ДНЗ) пов'язане зі включенням дитини до групи однолітків, кожен із яких наділений своїми індивідуальними рисами; всі разом вони утворюють першу соціальну спільність, у якій їм належить налагодити взаємини. Роботу із соціальної адаптації дошкільника слід розпочинати якомога раніше, оскільки якості, прищеплені з дитинства, завжди виявляються дуже міцними й активно впливають на весь процес подальшого розвитку особистості (А.Г. Харчев).

Адаптація є об'єктом міждисциплінарного дослідження. Так, філософсько-соціологічний аналіз адаптаційних процесів у суспільстві представлений у роботах А.І. Берга, Т.Г. Дичева, В.З. Когана, Е.С. Маркаряна, І.А. Милославової, Т. Парсонса, В.А. Шаповалова.

Проблеми соціальної адаптації та соціалізації представлені в роботах О.А. Ахвердової, В.Т. Ащепкова, В.М. Гурова, О.І. Зотової, І.С. Кона, І.К. Кряжевої, Л.М. Раствої, Т. Шибутані.

Дитяча адаптація до дошкільних установ досліджувалася Н.М. Аксаріною, Н.Д. Ватутіною, І.А. Малашахіною, А.І. Мишкіс, Р.Б. Тонковою-Ямпольською та ін.

Адаптація дитини є і процесом, і результатом засвоєння нею досвіду спілкування, стереотипів поведінки, спільної ігрової та навчальної діяльності. Отже, адаптація відбувається в процесі спілкування і спільної діяльності. Відставання в розвитку поставить дитину в невідгідне становище порівняно з однолітками, а переживання у зв'язку з цим можуть призвести до нервового перенапруження і зриву [1, с. 4–5].

У літературі з соціальної, спеціальної психології, корекційної педагогіки, логопедії авторами (О.Є. Грибова, І.С. Кривов'яз, Л.Г. Соловйова,

О.М. Усанова та ін.) неодноразово вказувалося на необхідність наукового вивчення комунікативної діяльності, пізнавальної активності, особливостей особистісного і психічного розвитку дітей із ЗНМ, на розроблення корекційних заходів, спрямованих на подолання труднощів у соціальному розвитку дітей цієї категорії.

Психолого-педагогічне вивчення дітей із ЗНМ, їх проблеми розглядалися в роботах Л.З. Андронові, О.Є. Грибові, Р.Є. Левіноі, О.С. Павлової, О.А. Слинько, В.І. Терентьєвої, Л.Б. Халілової, А.В. Ястребові та ін. Однак ці дослідження обмежувалися вивченням проблем мовлення в структурі пізнавальної діяльності цих дітей, а також розробкою заходів, призначених для корекції мовного і психічного їх розвитку.

Розглянувши низку праць різних учених із питань вивчення особливостей соціальної адаптації дітей із загальним недорозвиненням мовлення (Л.С. Волкова, А.І. Захарова, В.В. Лебединський, П.А. М'ясоїд, Г.А. Рєпіна, Л.М. Шипіцина), необхідно зробити висновок, що, незважаючи на значний інтерес дослідників до проблеми соціальної адаптації дітей цієї категорії, накопичені дані в цій області, на жаль, фрагментарні.

Дослідження, проведені психологами, педагогами, лінгвістами, створили передумови для комплексного підходу до вирішення завдань мовленнєвого розвитку дошкільників та їх соціальної адаптації (В.В. Виноградов, Л.С. Виготський, А.М. Гвоздєв, О.В. Запорожець, О.О. Леонтьєв, О.М. Леонтьєв, А.А. Пешковський, С.Л. Рубінштейн, Ф.А. Сохін, Е.І. Тихєєва, К.Д. Ушинський, Є.А. Флеріна, Л.В. Щерба, Д.Б. Ельконін) [1].

Проведений аналіз наукової літератури показав, що проблема адаптації дітей із порушенням мовлення в умовах навколишнього соціуму залишається актуальною і сьогодні. У зв'язку зі зміною (зниженням) термінів початку систематичного навчання, а також в умовах соціально-економічної перебудови країни і реформи в галузі освіти в цілому ця проблема набуває особливої значущості. Водночас вирішення цієї проблеми дозволяє повніше уявити перспективи психологічної роботи в цьому напрямку – розробку методів вивчення, шляхів підвищення ефективності психолого-корекційного впливу для прискорення соціальної адаптації дітей із ЗНМ.

Мета статті – визначення сутності соціальної адаптації старших дошкільників із ЗНМ.

Виклад основного матеріалу. У дошкільний період дитина набуває свій соціальний досвід, успішність якого залежить від перебування її в ДНЗ. У психологічній практиці важливе значення має врахування особливостей адаптації дитини до нових умов життя і діяльності під час вступу до громадських навчально-виховних закладів, входження у новий колектив.

Мова відіграє велику роль у соціальній адаптації старшого дошкільника. Мова і мовлення традиційно розглядалися в психології, філософії та педагогіці як вузол, у якому сходяться різні лінії психічного розвитку: мислення, уява, пам'ять, емоції. Як найважливіший засіб людського спілкування, пізнання дійсності, мова служить основним каналом залучення людини до цінностей духовної культури, а також необхідною умовою виховання і навчання.

Як відомо, дошкільний вік – це період активного засвоєння дитиною розмовної мови, становлення і розвитку усіх сторін мовлення: фонетичної, лексичної, граматичної. Повноцінне володіння рідною мовою в дошкільному дитинстві є необхідною умовою вирішення завдань розумового, естетичного і морального виховання дітей. Чим раніше буде розпочато навчання рідній мові, тим вільніше дитина нею користуватиметься надалі, а отже, їй легше буде спілкуватися з однолітками й адаптуватися в соціальному середовищі.

Оволодіння мовленням виступає як «спонтанний» розвиток (О.В. Запорожець) в процесі спілкування і взаємодії дитини з оточуючими людьми, за якого дитина виявляє природну активність у пізнанні діяльності, засвоєнні навколишнього, а дорослий створює умови для цього, організовує матеріальне і мовне середовище, залучає дитину до спільної діяльності. Розвиток мови здійснюється в творчих видах діяльності (словесна творчість, театралізовані ігри, конструктивна творчість, художня діяльність та ін.). Особлива роль у соціальному становленні дитини відводиться засвоєнню культури соціальних почуттів і культури соціальної організації. Велика увага приділяється засвоєнню дитиною мовлення, оскільки разом із мовою дитина засвоює цілу систему ідей, розуміння світу і людини в ньому, а отже, набуває соціального досвіду. Все це сприяє інтеграції дитини в суспільство.

Дослідження генезису мовлення і спілкування та їх ролі в розвитку дитини раннього та дошкільного віку (Н.М. Аксаріна, М.І. Лісіна, А.Г. Рузька, О.О. Смирнова та ін.) вказують на те, що спілкування для дітей дошкільного віку є головним чинником мовного і психічного розвитку, одним із основних джерел надходження знань про навколишню дійсність.

Протягом перших семи років життя дитини змінюються три етапи становлення мови, які залежать від провідного виду діяльності, що визначає потребу, мотив і засоби спілкування. Перший етап – довербальний – характеризується експресивно-мімічними засобами та ситуативно-особистісним спілкуванням. На другому етапі – етапі виникнення мови – змінюються засоби (предметно-дієві) та форма спілкування (ситуативно-ділова) [1, с. 49].

На третьому етапі «з третього року життя» дитина користується мовними засобами, призначеними для реалізації комунікативної, семантичної функції мовлення, яка полягає в її зв'язності. Мовленнєві вміння, що формуються спонтанно, пристосовуючись до потреб спілкування, виявляються недостатньо сформованими для переходу на новий вид діяльності – навчальної. Так, за даними дослідників Н.С. Жукової, О.М. Мастюкової, Т.Б. Рахмакової, Т.Б. Філічової, у дітей до кінця дошкільного віку ще недостатньо сформованими виявляються вміння розуміти синтаксично складні висловлювання та вміння будувати зв'язне мовлення. Мовне спілкування – вища форма взаємодії з людьми – передбачає оволодіння мовою, адже без словесної оболонки неможливе існування будь-яких понять. Саме мовне спілкування активізує пізнавальні процеси, розвиває емоційну сферу, нормалізує поведінку.

Спілкування є провідним чинником соціальної адаптації дитини. У процесі спілкування у дитини складаються образи людей і самої себе, які відіграють вирішальну роль у самопізнанні та самооцінці дитини, формуючи тим самим її ставлення до світу.

Н.Д. Ватутіна у своєму дослідженні зазначає, що соціальна адаптація дітей дошкільного віку – це активний процес засвоєння дитиною соціального досвіду в процесі діяльності і спілкування, тому своєчасне задоволення потреби в спілкуванні дозволить прискорити адаптаційні процеси. На ефективність соціальної адаптації впливає і спілкування дитини з вихователем, однолітками та батьками [3].

Встановлюючи певну стадіальність у розвитку мови, в її основу кладуть якісні відмінності в тих вузлових її властивостях, у яких у єдності і взаємопроникненні представлені обидві основні функції мови – комунікативна функція повідомлення, спілкування і позначальна, смислова, сигніфікативна, семантична функція, завдяки яким мова є формою існування і засобом соціальної адаптації.

Соціально-психологічна адаптація є пристосуванням особистості до соціального середовища. Метою будь-якої адаптації є усунення або ослаблення руйнівної дії факторів середовища [2].

У дітей із проблемами в розвитку мовлення, через дефекти розвитку, ускладнена взаємодія з соціальним середовищем, знижена здатність адекватного реагування на зміни, що відбуваються, ускладнюються вимоги. Діти відчувають значні труднощі в досягненні своїх цілей у рамках наявних норм, правил, що може викликати неадекватну реакцію і призвести до відхилень у поведінці, аж до аномії, як вважають соціологи Е. Дюркгейм і Р. Мертон. Вони під аномією розуміли руйнування наявних соціокультурних уявлень, норм, установок, що може супроводжуватися фрустрацій-

ними станами. Проміжною ланкою між процесами адаптації й аномії виступає дезадаптація (від лат. de(s) – припинення, вилучення, усунення, заперечення якого-небудь поняття) – процес руйнування пристосувальних механізмів, життєвих планів.

Незалежно від структури мовного дефекту дошкільники із ЗНМ не в змозі спонтанно стати на онтогенетичний шлях формування мови, властивий дітям зі звичайним розвитком. Для успішного подолання ЗНМ необхідна тривала (часто протягом декількох років) інтенсивна логокорекційна робота, спрямована на становлення або вдосконалення як специфічно мовних, так і загальнофункціональних механізмів мовленнєвої діяльності (пам'яті, уваги, розумових операцій аналізу, синтезу, порівняння та ін.) (Е.Ф. Соботович) [10, с. 4].

О.Є. Грібова розглядає комунікативну діяльність дітей із ЗНМ через призму поняття «комунікативна здатність». Автор вважає, що існує пряма залежність між сформованими комунікативними здібностями і комунікативною компетентністю дитини. Саме недорозвинення комунікативних здібностей ускладнює процес навчальної комунікації і є вирішальною умовою успішності навчання в цілому. У дітей із ЗНМ, як зазначає автор, мовні та комунікативні здібності сформовані недостатньо [4, с. 9].

За даними Б.М. Гріншпун, порушення комунікативної діяльності є однією зі специфічних закономірностей розвитку за мовленнєвих порушень у дітей. Надалі це порушення призводить до труднощів соціалізації, що істотно позначається на соціальній ситуації розвитку індивіда і соціальній адаптації взагалі [5, с. 82].

Зазвичай у дітей із порушеннями спілкування інтенсивність мовленнєвого висловлювання, комунікації нижча, ніж у інших однолітків у групі. Вони переважно мовчать, прислухаються до однолітків, а змістовність спілкування у цих дітей неоднакова. Є серед них, звичайно, діти з обмеженими для свого віку знаннями, з бідним досвідом, недостатніми практичними вміннями в іграх, самообслуговуванні, побутових справах. Саме тому вони й нецікаві одноліткам. Але серед невпевнених, боязких дітей, які рідко і мало висловлюються у дитячому садку, є діти, яким батьки багато читають, показують предмети і явища на прогулянках і екскурсіях. Вдома ці діти в атмосфері любові, уваги близьких стають говіркішими, впевненішими, але їх обмежений досвід спілкування не дає можливості так само проявити себе й у взаєминах із однолітками.

Н.А. Сорокіна, досліджуючи комунікативну діяльність дітей із порушеннями мови, спрямувала увагу на особливості сформованості у них засобів спілкування, поведінки та активності в цій діяльності. За рівнем сформованості описаних явищ автор розподілила дошкільників із ЗНМ на дві

групи. Засоби спілкування цих дітей відрізнялися великою різноманітністю, а мовна продукція – за структурно-семантичною організацією. Взаємодія з дорослим здійснювалася на рівні позаситуативно-пізнавальної форми спілкування [11, с. 33].

Ще Д.Б. Ельконіним було помічено, що збільшення соціальних відносин дитини, перетворення її діяльності, забезпечення спілкування з іншими людьми в дошкільному віці сприяє зростанню словника [12, с. 11].

Порушення мовленнєвої функції негативно впливає на формування комунікативних умінь. Низький розвиток мовних засобів знижує рівень спілкування, сприяє специфічному становленню психологічних особливостей, викликає особливі риси загальної і мовної поведінки і веде до пасивного спілкування.

На думку С.Ю. Серебреннікової, у структурі комунікативних умінь старших дошкільників із ЗНМ відзначається недостатня сформованість усіх її компонентів (мовного, перцептивного, інтерактивного); тому цілеспрямована корекція і формування мовного компонента сприятиме опосередкованому формуванню інших компонентів у структурі комунікативних умінь [9, с. 94].

Недостатність всіх компонентів комунікативних умінь у дошкільників із ЗНМ, на думку Є.Г. Муталлапової, проявляється в низькій мотивації до спілкування і підтримання діалогів, обмеженості лексико-граматичних і просодичних засобів здійснення комунікації, труднощах організації і здійснення ігрової взаємодії з однолітками, недостатній емпатії та соціальній перцепції і підвищує ризик соціальної дезадаптації [7, с. 144].

Успіх соціальної адаптації багато в чому визначається взаємовідносинами між дітьми у групі дошкільного навчального закладу, на що вказують дослідження, проведені Я.Л. Коломінським, Т.А. Репіною. Якщо соціально-психологічні умови колективу відповідають спрямованості особистості дитини, то сприятлива атмосфера дружби, турботи один про одного сприятиме швидкій адаптації дитини, але якщо норми групової моралі не відповідають компонентам соціально-психологічної структури особистості, виникає стан психологічного дискомфорту [6; 8]. Через контакти з однолітками у дитини із ЗНМ формуються вміння сприймати та адекватно оцінювати себе та інших, що є необхідною умовою адаптації особистості в групі та суспільстві в цілому.

У міру розвитку дитини збільшується потреба в мовному спілкуванні, що, в свою чергу, стимулює

накопичення і розвиток у неї мовленнєвих умінь і навичок (наростає їх кількісний склад, ускладнюється структура, вдосконалюється якість), що сприяє успішності соціальної адаптації. На процес соціальної адаптації дитини дошкільного віку величезний вплив робить дорослий як носій суспільного досвіду і цінностей.

У процесі успішної соціальної адаптації слід виділити важливість індивідуального підходу до дитини із ЗНМ. Насамперед, необхідно приділити увагу корекційно-розвиваючій логопедичній роботі, яка сприяє розвитку мови, мовного висловлювання і, як наслідок, налагодженню спілкування дитини із ЗНМ з однолітками і дорослими. Особистість дитини формується в діяльності, яка сприяє накопиченню знань про навколишню дійсність; розвитку соціальних емоцій; формуванню адекватного ставлення до предметного і соціального світу і до себе. Участь у різноманітних видах діяльності дитини із ЗНМ впливає на розвиток усіх психічних процесів [1, с. 56], а також на всі компоненти соціального розвитку, визначаючи сутність соціальної адаптації.

Висновки. Таким чином, вищесказане не тільки розкриває та характеризує складний процес адаптації і соціалізації дитини з порушенням мовлення (зокрема з його загальним недорозвиненням), його особливості, закономірності, механізми, умови, але й дає підстави формувати нові позиції, здатні сприяти розробці стратегії розвитку та виховання, враховуючи всі взаємопов'язані новоутворення, які формують дитину як особистість. Сутність соціальної адаптації у дітей із ЗНМ у старшому дошкільному віці спрямована на соціальний розвиток, який складається з таких компонентів: 1) виховання у дитини культури пізнання дорослих і дітей; 2) розвиток соціальних емоцій і мотивів, що сприяють налагодженню міжособистісних відносин; 3) виховання етично цінних способів спілкування; 4) розвиток самопізнання; 5) виховання у дитини поваги до себе; 6) розвиток мовлення і мовленнєвого спілкування (сприяти налагодженню діалогічного спілкування дітей у спільних іграх і заняттях, диференційовано користуватися різноманітними засобами спілкування з урахуванням конкретної ситуації, підтримувати інтерес до розмовляння, вдосконалювати образність мови, сприяти засвоєнню важких випадків словозміни, структури використовуваних пропозицій, розвивати фонематичне сприйняття, вимовну та інтонаційну сторону мови).

Література:

1. Бережная О.Н. Развитие речи старшего дошкольника как средство социальной адаптации: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Ставрополь, 2005. 185 с.
2. Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. М., 1984. Т. 1. А-АНТИБИОЗ. XVI. 576 с.
3. Ватутина Н.Д. Педагогические условия адаптации детей 3 года жизни к системе общественного воспитания: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. М., 1989. 19 с.
4. Грибова О.Е. К проблеме анализа коммуникаций у детей с речевой патологией. Дефектология. 1995. № 6. С. 7–16.
5. Гриншпун Б.М., Селиверстов В.И. Развитие коммуникативных умений у дошкольников в процессе логопедической работы над связной речью. Дефектология. 1998. № 3. С. 81–84.
6. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. М.: Знание, 1994. 96 с.
7. Муталлапова Е.Г. Трудности межличностного общения у детей дошкольного возраста с ОНР. Актуальные направления научных исследований: от теории к практике. 2016. № 1(7). С. 143–144.
8. Репина Т.А. Социально-психологическая характеристика группы детского сада. М.: Педагогика, 1998. 230 с.
9. Серебренникова С.Ю., Рууз М.Ю. Психолого-педагогическая коррекция компонентов коммуникативных умений дошкольников с нарушениями речи. Дошкольное воспитание. 2016. № 1. С. 91–97.
10. Соботович Е.Ф. Психолингвистическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. К.: ИЗМН, 1997. 44 с.
11. Сорокина Н.А. Изучение общения детей с разным уровнем речевого развития в рамках коммуникативного направления. Коррекционная педагогика: теория и практика. 2013. № 3. С. 33–34.
12. Эльконин Д.Б. Психология игры. М.: Наука, 1998. 547 с.

Черных Л. А. Сущность социальной адаптации старших дошкольников с общим недоразвитием речи

В статье рассмотрена проблема социальной адаптации старших дошкольников с общим недоразвитием речи. Определена сущность социальной адаптации данной категории детей. Подчеркнуты особенности речи, этапы ее становления в разные возрастные периоды ребенка. Выявлены особенности речевого компонента, общения и коммуникативной деятельности детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи, препятствующие его социальной адаптации.

Ключевые слова: *старшие дошкольники, общее недоразвитие речи, социальная адаптация, речевой дефект, коммуникация, речевое общение.*

Chernykh L. A. Essence of social adaptation of senior preschool children with the general underdevelopment speech

The article deals with the problem of social adaptation of senior preschool children with general underdevelopment of speech. The essence of social adaptation of this category of children is determined. The peculiarities of the speech, stages of its formation in different age periods of the child are underlined. The features of the linguistic component, communion and communicative activity of children of preschool age with general underdevelopment of speech, which impede social adaptation are revealed.

Key words: *senior preschool children, general underdevelopment of speech, social adaptation, speech defect, communication, linguistic communication.*